

УДК 372.8

О.Г. Стадник

ГЕОГРАФІЯ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПІСЛЯ ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМИ 1804 Р.

Статтю присвячено питанням розвитку географічної освіти на початку XIX ст. Розкрито передумови проведення освітньої реформи 1804 р. та її вплив на місце географії в навчальному процесі. Розглянуто зміст географії Російської держави, яка викладалася в гімназіях і повітових училищах.

Ключові слова: *статут, університет, гімназія, училище, географія, підручник.*

Статья посвящена вопросам развития географического образования в начале XIX в. Раскрыты предпосылки проведения образовательной реформы 1804 г. и ее влияние на место географии в учебном процессе. Рассмотрено содержание географии Российской империи, которая преподавалась в гимназиях и уездных училищах.

Ключевые слова: *устав, университет, гимназия, училище, география, учебник.*

The article is devoted the development of geography education in the early XIX century. Revealed preconditions for educational reform in 1804 and its impact on the place of geography in education. Consider the content of the geography of the Russian state, which was taught in the public schools and county schools.

Key words: *regulations, university, high school, college, geography, textbook.*

Постановка проблеми. Основою для статті стало недостатнє висвітлення питань розвитку географічної освіти на початку XIX ст. та вплив на її місце в навчальному процесі освітньої реформи 1804 р. Ці відомості є важливим джерелом історико-методичної інформації, оскільки відображають історико-генетичні зв'язки між основними етапами соціально-економічного розвитку країни та змінами в освітньому просторі.

Аналіз актуальних досліджень. Питання становлення та розвитку географічної освіти досліджували М. Баранський, А. Барков, В. Буданов, Л. Весін, Я. Жупанський, В. Максаковський, Л. Мельничук, В. Корнєєв, О. Корнєєв, А. Мартін, С. Поздняк, А. Сиротенко, І. Шоробура. Зокрема, період 1800 – 1864 рр.

розглянуто І. Шоробурою, яка характеризує його як етап формування елементів шкільної географічної освіти [9].

Мета статті – проаналізувати розвиток географічної освіти на початку XIX ст., з'ясувати її місце в навчальному процесі різних закладів освіти після реформи 1804 р., розглянути зміст курсу географії Російської держави.

Виклад основного матеріалу. На початку XIX ст. в соціально-економічному розвитку Росії назрівали докорінні зміни. Вони були зумовлені поступовим розпадом феодално-кріпосницької системи господарювання і розвитком капіталістичних відносин із товарним виробництвом. Поставало завдання підготовки не тільки кваліфікованих фахівців, але і грамотних працівників. Під тиском передової громадської думки в Росії реалізується політика освіченого абсолютизму, спрямована зокрема на створення державної системи освіти. У 1802 р. було створено Міністерство народної освіти, а в 1804 р. опублікований «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам». За ним основними типами навчальних закладів були визначені парафіяльні школи (1 рік навчання), повітові училища (2 роки навчання), гімназії (4 роки навчання), університети. Вони були пов'язані між собою в навчальному та адміністративному аспекті.

Вищий рівень системи становили університети. Статут визначив їх навчально-організаційну структуру й управління. Згідно з ним в університетах створювалося 4 відділення (факультети): моральних і політичних наук, фізичних і математичних наук, словесних наук, лікарських і медичних наук. Уряд надав університетам деяку автономію. Так, ректори, які очолювали їх, обиралися професорами з їхнього середовища. Першим обраним ректором Московського університету став послідовник М. Ломоносова – Х. Чеботарьов. Він викладав історію та географію, а потім і російську словесність. Ще у 1776 р. Х. Чеботарьов видав першу оригінальну навчальну книгу з географії Російської держави, де основну увагу приділив розгляду країни по адміністративним одиницям [3]. На початку XIX ст. географія в університеті була представлена на двох кафедрах відділення словесних наук: загальної історії, статистики та географії; історії, статистики та географії Російської держави. Першу кафедру очолив професор І. Гейм, друга довгий час не

працювала через відсутність завідувача (в 1821 р. її очолив випускник Харківського колегіуму, історик М. Каченовський). І. Гейм був фахівцем з мовознавства, але також викладав географію і статистику. Серед його праць «Первоначальные основания новейшего всеобщего землеописания» (1813) та «Начертание всеобщего землеописания по новейшему разделению государств и земель» (1817). Після смерті І. Гейма в 1821 р., лекції з географії деякий час читав його учень – Т. Кам'янецький, по суті – перший магістр з географії в університеті. Посаду ординарного професора кафедри загальної історії, статистики та географії обіймав Н. Черепанов, який закінчив філософський факультет Московського університету. Йому належать праці «Географическо-историческое учение, или Введение в землеописание, способное для руководства детей» (1792), «Начертание знатнейших народов света по их происхождению, распространению и языкам» (1798).

У 1802 р., окрім існуючого Московського університету, відкрито Дерптський, в 1803 – Віленський, а в 1804 – Казанський та Харківський. У Казанському університеті географія також була представлена на двох кафедрах відділення словесних наук. Перші роки університет очолював ординарний професор по кафедрі історії, статистики та географії Російської держави І. Яковкін, який був ініціатором краєзнавчих досліджень. З 1812 р. в університеті почала функціонувати метеорологічна обсерваторія. У Дерптському університеті кафедру історії, статистики та географії Російської держави в 1810 р. очолив відомий історик і юрист Й. Еверс. Однак підготовка фахівців-географів в університетах не передбачалася, курси географії були допоміжними при підготовці істориків та філологів.

Серед педагогічних інститутів виділявся Петербурзький, створений в 1804 р. на базі учительської семінарії і в 1816 р. трансформований у Головний педагогічний інститут. Тут було відкрито кафедру географії та статистики, яку очолив професор Є. Зябловський. Він зробив значний внесок у розвиток географічної освіти. Серед численних праць Є. Зябловського: «Новейшее землеописание Российской империи» (1807), «Краткое землеописание Российского государства» (1807, 1810), «Землеописание Российской империи для всех состояний» (1810);

«Курс всеобщей географии» (1818 – 1819), «География Российской империи» (1831). Протягом кількох десятиліть вони використовувалися в гімназіях і повітових училищах.

В 1819 р. Головний педагогічний інститут був перетворений (відновлений у 1828 р.) в Санкт-Петербурзький університет. Крім Є. Зябловського, курси статистики та географії тут читали К. Герман і К. Арсен'єв. Основні роботи професора К. Германа були присвячені статистиці (в ній широко використовувалися економіко-географічні відомості). Його учень – К. Арсен'єв, обіймав посаду ад'юнкт-професора по кафедрі географії та статистики. Його лекції приваблювали студентів як доступністю і чіткістю викладу, так і політичним аналізом матеріалу, антикріпосницькими переконаннями [10]. Серед робіт К. Арсен'єва підручник «Краткая всеобщая география» (1818), який витримав 20 видань. Зазначимо, що Статут 1804 р. зобов'язував професорів готувати підручники, здійснювати подорожі, складати топографічні описи, збирати мінералогічні та інші колекції, проводити метеорологічні спостереження.

У 1833 р., після скасування Віленського університету, був створений Київський університет (св. Володимира). Фізична географія була введена в його навчальні плани з перших років існування. На фізико-математичному відділі філософського факультету було створено кафедру фізики і фізичної географії. У перші роки курс фізичної географії читали професори В. Чехович та Е. Кнорр [7, с. 7.].

Гімназії (середній рівень) відкривалися в губернських містах шляхом перетворення головних народних училищ або створення нових навчальних закладів. Зміст навчання та методики викладання предметів в них розробляли університети. Навчальний план мав енциклопедичний характер. Його складали за зразком навчальних планів французьких ліцеїв, водночас він мав чимало спільного зі змістом освіти в німецьких гімназіях [8, с. 32]. Поряд із всезагальною географією і географією Російської держави існував курс статистики, що відрізнявся наявністю аналізу й пояснення. Це можна розглядати як введення в школу економіко-географічних знань, що підвищувало загальний рівень географічної освіти [6]. Відповідно до Статуту 1804 р. історія, географія і статистика викладалися одним із досвідчених учителів.

У 1 класі на ці предмети відводилося 6 уроків на тиждень, у 2 класі – 6, в 3 – 4, в 4 – 2 уроки – всього 18 уроків [1, с. 10]. Їх викладання ґрунтувалося на вивченні давньої історії, географії, міфології, нової та вітчизняної географії й історії, загальної статистики та статистики Російської імперії [8, с. 31]. Зміст курсу географії Російської держави можна встановити за підручником Є. Зябловського «Новейшее землеописание Российской империи», який був підготовлений на замовлення Міністерства народної освіти. Він складається з чотирьох глав: «Про межі, розмір, води, якість землі, клімат і твори держави», «Про кількість жителів, їх покоління, мови і віросповідання», «Про вправи народні», «Про державний герб, образ правління і поділ держави на частини» [5]. У першій главі зокрема розглянуті води (моря, озера, річки, водне сполучення, мінеральні води), якість землі (включаючи гори і рівнини), твори природні, тобто мінеральні багатства, рослини і тварини. У другій, окрім кількості жителів, їх поколінь, мови і віросповідання, характеризуються окремі народи. Третю главу присвячено вправам народним, зокрема, хліборобству, лісівництву, скотарству, золотим і соляним промислам, фабрикам (в основному з виробництва тканин) і заводам (в основному з видобутку корисних копалин і їх переробці), торгівлі, народній освіті. У четвертій главі основну увагу приділено характеристиці губерній і «областей, що їх не складають». Це свідчить про переважання політико-адміністративного та номенклатурного матеріалу.

Діяльністю гімназій кожного з шести округів керували університети. Це позитивно вплинуло на розвиток географічної освіти. Наприклад, під керівництвом університетів було організовано регулярні метеорологічні спостереження. Також кожна гімназія повинна була мати такі засоби навчання: збірки географічних карт, глобуси, атлас стародавньої географії, геодезичні прилади.

Повітові училища (проміжний рівень) створювалися замість малих народних училищ. До їх навчального плану входило 15 предметів, які викладалися двома вчителями. Як і в гімназіях, серед предметів – всезагальна географія і географія Російської держави. На всезагальну географію було відведено 3 уроки і на географію Росії – 1 [1, с. 10]. Зміст географії Російської держави

можна встановити за підручником Є. Зябловського «Краткое землеописание Российской империи», виданого «для пользы учащихся» від Головного управління училищ [4]. Л. Весін зазначає, що даний землеопис є скороченням «Новейшего землеописания Российской Империи» [2]. З цим можна погодитися лише частково: в «Кратком землеописании...» повністю відсутня глава, де розглядаються вправи народні, а також немає частини параграфів, присвячених рослинам. Не зважаючи на це, підручник надзвичайно насичений географічними фактами і нагадує довідник.

В однорічних парафіяльних училищах (нижчий рівень) предмети природничого циклу не викладалися.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На початку XIX ст. в країні була створена і стала розвиватися державна системи освіти. Географія викладалася в усіх типах навчальних закладів, окрім парафіяльних училищ. В університетах предмет мав другорядне значення і спочатку викладався на відділенні словесних наук, де поєднувався з історією і статистикою (за університетським Статутом 1835 р. науки про Землю були передані на кафедру фізики і фізичної географії). Учителям гімназії доручалося одночасно викладати історію, географію та статистику. Це супроводжувалося послабленням фізико-географічної основи в курсах географії, збільшенням політико-адміністративного та номенклатурного матеріалу. Велика увага приділялася вивченню географії Російської держави. З огляду на зміст підручників Є. Зябловського, констатуємо, що цей курс містить загальний огляд країни та вивчення адміністративних одиниць (губерній, областей). За своєю структурою гімназичний курс наближений до сучасного курсу географії окремої країни.

У подальших дослідженнях необхідно розглянути засоби навчання географії першої половини XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андриевский П.С. Классическое и реальное образование. / П.С. Андриевский. – Глухов, 1900. – 44 с.
2. Весин Л.О. Исторический обзор учебников общей и русской географии, изданных со времен Петра Великого по 1876 г. (1710 – 1876) / Л.О. Весин. – СПб., 1877. – 447 с.

3. Географическое методическое описание Российской Империи / сост. Х. Чеботарев. – М. : Унив. тип., 1776. – 540 с.
4. Зябловский Е.Ф. Краткое землеописание Российского государства / Е.Ф. Зябловский. – СПб., 1810. [Электронный ресурс] / Электронная библиотека КнигаФонд. Режим доступа: <http://www.knigafund.ru/books/49208>.
5. Зябловский Е.Ф. Новейшее землеописание Российской Империи : в 2 частях / Е.Ф. Зябловский. – СПб. : Типография И. Глазунова, 1807. – 719 с.
6. Методика обучения географии в средней школе / Под ред. А.Е. Бибик и др. – М., «Просвещение», 1968. – 390 с.
7. Олійник Я.Б. Розвиток природничо-географічної освіти і науки у Київському національному університеті / Я.Б. Олійник // Фізична географія та геоморфологія. – 2009. – Вип. 55. – С. 7 – 14.
8. Перминова Л.М. Самоидентификация учителя : опыт дидактической рефлексии. / Л.М. Перминова. – СПб. : СПбАППО, 2004. – 388 с.
9. Шоробура І.М. Становлення та розвиток шкільної географічної освіти в Україні (XIX – XX століття) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / І.М. Шоробура. – К., 2007. – 451 с.
10. Яковкина Н.И. История русской культуры : XIX век. 2-е изд., стер. / Н.И. Яковкина. – СПб. : Издательство «Лань», 2002. – 576 с.